

A MAGYAR FILOZÓFIA HALADÓ HAGYOMÁNYAINAK KÉRDÉSEI A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN

MÁTRAI LÁSZLÓ

Tagadhatatlan történeti tény, hogy a magyar nép története során klaszszikus filozófiával, a filozófia terén elért klasszikus eredményekkel nem tudta megajándékozni az emberiséget. Ezzel szemben azonban az is bizonyos, hogy ezt a tényállást a reakciós történetírás mérhetetlenül el is fordította s belőle teljesen hamis, hazug következtetéseket vont le. Uton-útfélen azt hangoztatta, hogy a magyar kultúrának ez a filozófia-nélkülisége nem az elmaradt magyar fejlődés sajnálatos következménye, nem a társadalmi elmaradottság ideológiai tükröztetője, hanem — éppen megfordítva — a józan »magyar észjárás«-nak abból a pozitív tulajdonságából fakad, hogy »a magyar ember« irtózik minden spekulációtól, absztrakciótól, logikai rendszeralkotástól, s a filozófia absztrakciói helyett józan realizmusa inkább — a vallást választja eszmei zsinórmértékül. Nem nehéz megfejtetni, hogy ez a perfid álokoskodás milyen konkrét népellenes célokat szolgált az uralkodó osztály kezében, hogy a világnézeti sötétség miképpen volt hivatva a társadalmi elnyomást biztosítani. Jelen összefüggésben elégséges arra mutatnunk, hogy a magyar kultúra történetének ez a meghamisítása a magyar józanság dicséretének hamis, sovíniszta jelszava ürügyén voltaképpen az örök kiskorúság, barbárság, műveletlenség és művelhetetlenség bélyegét sütötte rá a magyar népre s a kultúrfőlény jelszavának trombitálása közben voltaképpen félreállította azt az emberi kultúra haladásának útjáról.

Ez a felfogás természetesen minden erővel arra törekedett, hogy ami filozófiai hagyományunk mégis csak volt, azt is elhallgassa, vagy bagatellizálja, vagy — ami »tudományosabb« módszer — szétszórja, majd elszigetelje az irodalomtörténet és történelem különféle fejezeteiben. Tessediket a pedagógusok, Berzeviczyt a közgazdászok, Martinovicot a történészek, Bessenyeit az irodalomtörténészek, Hajnóczyt a jogászok stb. vették gondozásba, de alig akadt vállalkozó, aki a bármily vékony, de mégis csak mindannyiukat összekötő *filozófiai* hagyomány kinyomozását tűzte ki célul. A Horthy-fasizmus alatt az egyetlen Eckhardt Sándor volt az, aki — bár teljesen hamis, ellenforradalmi, idealista felfogásban — legalább leszűkített szempontból, a francia forradalmi eszmék szempontjából megkísérelt átfogó képet adni a XVIII. századi magyar írók filozófiai állásfoglalásáról. Az általa adott kép — ismételjük — felfogásában

hamis és tartalmában hézagos. De a magyar felvilágosodás »ideológiai frontjának« történetileg hiteles és valóban átfogó megrajzolása még ma is aktuális, megoldatlan feladat. Megoldatlanságának nem csupán filozófiai hagyományunk története, de — túl ezen — a marxista történet- és irodalomtörténetírás is erősen érzi káros, hátráltató következményeit. Ez elsősorban abban mutatkozik, hogy az örvendetes számban megjelenő részletmonográfiák és életrajzok ellenére: máig sincs elfogadható összefoglaló képünk a magyar felvilágosodás egészéről, annak belső szerkezetéről, a fejlődésben betöltött teljes szerepéről.

Mivel nem klasszikus filozófiai alkotásokat nyomozunk, hanem haladó filozófiai hagyományokat kutatunk: a szokásosnál is természetesebb követelmény, hogy a kevésszámú filozófuson kívül írók, tudósok, költők, politikusok stb. nézeteit is messzemenően figyelembe kell vennünk a történeti összkép rekonstrukciójához. És magukat e »nézeteket« is helytelen volna pusztán *filozófiai tartalmuk* szerint elbírálni és eszmei »rangsorba« állítani, hiszen ez esetben a materializmus értékmércéje oly magas követelmény, mely az Elbától keletre lakó népek történetében — a XVIII. században — teljességgel alkalmazhatatlan. Ezeknek a népeknek a történetében — éppen mivel társadalmi fejlődésük bonyolult hátráltató körülmények között alakult ki — a szokásosnál is fontosabb az írott művek és vallott nézetek filozófiai tartalmán túl azoknak *ideológiai funkcióját* is fölmérni, mert itt a kettő sokkalta kevésbé »fedik« egymást, mint a »szabályos« fejlődés tükröztetőjeként létrejött klasszikus filozófiák történetének esetében. A haladó ideológia köre itt szélesebb, mint a materialista filozófiáé: a haladó gondolkodóknak csak egy kis töredéke tud eljutni a világosan megfogalmazott filozófiai materializmusig, a többiek haladó mondanivalói sokkalta következetlenebb formában, nem egyszer idealista vagy éppen vallásos-mezben nyernek kifejezést. Emellett — ismételjük — mindvégig fokozottan érvényesül a magyar fejlődésben is az a jelenség, amit Engels a »német nyomorúság«-gal kapcsolatban megállapít: hogy t. i. a feltörekvő erőknek az uralkodó osztállyal szemben való relatív gyengesége következtében a haladó gondolat az irodalom és művészet területére szorul vissza.

A XVIII. század második fele sajátos fordulatot jelent a magyar nép történetében: a főnemesség, mely a XVII. században még alkalmas volt a nemzeti függetlenségért folyó küzdelem vezetésére (Zrínyi, Thököly, Rákóczi), éppen a felvilágosodás korában bizonyítja be, hogy alkalmatlanná vált erre a szerepre, mert osztályérdekei döntő módon szembekerültek a nép többi rétegeinek érdekeivel. Viszont az a köznemesség, amely majd 48-ban élére fog tudni állni a polgári célkitűzésű forradalomnak: a felvilágosodás korában még nem került olyan gazdasági-társadalmi helyzetbe, hogy világosan megláthatta volna érdekeinek azonosulását a tömegekkel és szembefordulását a főnemességgel. A XVIII. század második felében zajlik le a köznemesség helyzetében az az eltolódás, amely ebbe az irányba mutat és ennek az eltolódásnak a különféle fázisait, nagyobb vagy kisebb ellentmondásait tükrözteti a magyar felvilágosodás. Két

történeti esemény a szélső és szélsőséges határa ennek a folyamatnak : a pozsonyi országgyűlésé, ahol a rendek »életüket és vérüket« ajánlották fel a királyért és a Vérmező, ahol a magyar jakobinusok életüket és vérüket adták a magyar köztársaságért. A közben eltelt időszak tipikus átmeneti korszak, melynek jellemzője, hogy kizsákmányolók és kizsákmányoltak főellentétét össze-vissza keresztezik a különféle mellékellentétek s ez a leghaladóbb és legvilágosabban látó elméket is nem egyszer súlyos politikai és ideológiai tévedésekbe sodorja. Hasztalan keresnénk ennek a kornak az írói között Petőfi vagy Vasvári szabású egyéniségeket, akiknek fejlődése egyenes és határozott, de hasztalan keresnénk Rákóczi vagy Thököly szabású főnemeseket is, akik képesek voltak a nép vezérévé lenni. A magyar felvilágosodás írói habozó, bizonytalankodó, megtört vonalban fejlődő, folytonos ellentmondásokkal küszködő emberek : egy átmeneti korszak átmeneti emberei. A nemzeti elnyomást és a feudális elnyomást egyszerre leküzdeni nem lehet : ezt mutatja a jakobinusok sorsa ; de leküzdeni mégis csak egyszerre lehet : ezt mutatta később 48. A nemzeti függetlenség és a polgári fejlődés haladó eszméi a XVIII. századi magyar íróknál hol szembe kerülnek egymással, hol meg világosan kiderül, hogy a kettő egymástól elválaszthatatlan. Hol a nemzeti elnyomás ölti magára a polgári haladás áruháját, hol meg a feudális reakció jelentkezik a nemzeti függetlenség mezében. A két haladó hagyomány egyértelmű összekapcsolása csak a korszak végére és csak igen keveseknek sikerült : a jakobinusoknak. Bukásuk — minden tragikus volta ellenére is — szellemi vízváltást jelent a magyar történelemben : világosan jelzi a kortársaknak, hogy forradalom nélkül nem lehetséges a feudalizmus megdöntése. Ez a tanulság hosszú ideig csak latens, indirekt módon érvényesül : részben abban, hogy a haladó írók még inkább visszavonulnak a szépirodalom falai közé, részben abban, hogy a nem haladó írókat egyértelműen a reakció oldalára állítja. Később ez a tanulság látszólag feledésbe is merül : a reformok gondolatának naiv optimizmusa mögött. De 48-hoz közeledve egyre világosabban állapíthatjuk meg, hogy a forradalom igenlése többé nem az ideológiai front balszélén álló kisebbség álláspontja, hanem valóban olyan vízváltó, amelyik a haladó többség érdekeit fejezi immár ki, azét a többségét, melynek leghaladóbb balszárnya túljut a polgári forradalom eszméjén, egészen a polgári demokratikus forradalom hirdetéséig.

Úgy hisszük, hogy nem lebecsülését, hanem hívebb történeti megértését szolgálja a magyar felvilágosodásnak az, ha a francia felvilágosodáshoz való hasonlóságai mellett nyomatékosan hangsúlyozzuk az attól való igen lényeges különbségeit is. A magyar felvilágosodás is polgári forradalmat előkészítő szellemi mozgalom volt, de — nem követte polgári forradalom. Nyilván nem is követhette. Franciaországban a termelőerők voltak már annyira fejlettek, hogy a feudális termelési viszonyokkal végleges ellentétbe kerültek. Viszont Magyarországon — egyrészt — a tőkés termelés volt sokkalta fejletlenebb, másrészt a gyarmati elnyomással kettőzött feudalizmus volt túlerős ahhoz,

hogyan a termelőerők és termelési viszonyok összhangjának törvénye szerint éretté válhatott volna a helyzet a forradalomra. A francia felvilágosodás ideológiai frontja világosan tükrözi a félreérthetetlen, kiéleződő osztályellentéteket: Montesquieu-től Babeuf-ig világosan kielemezhető, egyértelműen radikalizálódó balra tolódó szellemi mozgalom, melyben a szembenálló osztályok főellentétét legfeljebb színezik, árnyalják, de soha nem mossák el a társadalom bonyolult szerkezetéből származó, itt is meglévő mellékellentétek. Vagyis a francia felvilágosodás történeti értékelése nemesség és polgárság harcának egységes szempontja szerint megoldható feladat. Ezzel szemben a magyar felvilágosodás írói — ha szabad ezt a kifejezést használnunk — két ideológiai dimenzióban mozognak, a nemzeti függetlenség és a polgári haladás egymástól ekkor még különböző, nem egyszer ellentétesnek látszó vonalán. A két vonal — és ebben foglaljuk előre össze jelen fejtegetéseink végső eredményét — csak a korszak végére találkozik össze, de akkor is csak a kor leghaladóbb íróinál és minden közvetlen folytatás nélkül. A magyar felvilágosodás mindabban különbözik a franciától, mint a német Aufklärung: nálunk is olyan polgári forradalmat vezet be, amely csaknem hatvan év múlva fog bekövetkezni. De még ettől a német Aufklärungtól is különbözik abban, hogy csökkent forradalmisága nem csupán a kapitalizmus fejletlenségének következménye, hanem — túl ezen — egy kegyetlenül erős gyarmati elnyomásnak is.

Ami a nemzeti függetlenség eszméjének vonalát illeti: ennek színeképe a következő. A fejlődés elején s egyben a felvilágosodás szélső jobboldali szárnyán áll a Mária Terézia-féle *abszolút monarchia* koncepciója. A »vitam et sanguinem« stupid koncepciója nem csupán az egyértelműen reakciós és aulikus főnemesiséget képviseli, de mint ideológiai maradvány az egész felvilágosodáson át fertőzi a nem főnemesi írók gondolkodását is. A jozefinista »felvilágosult abszolútizmus« társadalmi szempontból haladóbb ideológiát jelent, de a függetlenség szempontjából kétségkívül jobbra áll a terézianizmustól, hiszen főcélja a nemzetietlen összmonarchia. A jozefinizmus éppen felvilágosult mezével jelentett olyan ideológiai csapdát a kor magyar íróinál, melybe — legalább is ideig-óráig — szinte valamennyien beleestek. Sonnenfels, ez a rendkívül ügyes és szolgálatkész plagizátor egy osztrák Lessingként, a felvilágosodás fáklyavívőjeként szerepel egy ideig íróink tudatában, holott valójában a halálraítélt osztrák feudális monarchiának szállította a polgári fejlődés ideig-óráig megifjító szabadkőműves narkotikumait. Ez a fajta felvilágosodás az uralkodóosztály — és elsősorban a császár — ópiuma volt a forradalom ellen: filozófiai tartalomnak és ideológiai funkciónak teljes szembefordulása, negatív ellenpéldája annak a másik ideológiai áruhának, mikor haladó törekvések reakciós mezben jelennek meg. Az angol polgárság a bibliai Habakuk nevével vonult forradalomba, az osztrák reakció a forradalmi Rousseau zászlaja alatt próbálta lehetetlenné tenni a forradalmat. Erre a kérdésre a másik, a társadalmi eszmék vonalán még vissza kell térnünk; itt, a nemzeti függetlenség kérdésénél, elég annyit megállapítanunk,

hogy a felvilágosodás magyar írói általában vagy áldozatul estek a jozefinizmus álfelvilágosodásának, vagy az »ősi magyar alkotmány«, a Werbőczy-féle feudális kiváltságok fokozott védelmével reagálnak reá. Sajátos átmeneti felfogás tükröződik a függetlenség kérdésében Ányos Pál híres versében (A kalapos király), mely a rousseau-i társadalmi szerződés érveivel kéri számon II. Józseftől a szent korona ősi hagyományának tiszteletben tartását. Átmenet ez a jozefinizmussal szembeforduló főnemesek és nemesek egy csoportjának felfogása, a *független magyar monarchia* koncepciója felé. Nem csupán a francia felvilágosodáshoz, de magához a francia forradalomhoz is látszólag igen közelálló csoport ez, mely hajlandó összeesküvésre is egy porosz hercegnek a független Magyarország trónjára ültetése érdekében, vagyis — lényegében — az idegen jozefinizmust egy magyar jozefinizmusra akarnák felcserélni: pontosan lemérve ebben áll forradalmiságuk és antijozefinizmusuk. Legtöbbjük jóhiszeműségét bizonyítja, hogy akár grófi rangjukról is hajlandók lennének lemondani. Mindez azonban mit sem változtat azon az objektív tényen, hogy polgári forradalmat polgárság nélkül nehéz végrehajtani és különösen nehéz a főnemesség számára. Ezek a lelkes főurak a függetlenség védelmében szembekerültek a Habsburg uralkodókkal, ehhez a küzdelemhez készen találták a francia felvilágosodás zsarnokellenes ideológiáját, de nem vették — nem vehették — tudomásul ennek az ideológiának azt a részét, mely ugyanúgy szólt önmaguk ellen is, mint a zsarnok ellen. Végül pedig a nemzeti függetlenség eszméjének leghaladóbb, legbaloldalibb változatát képviselik azok a jobbára plebejus származású írók, akik eljutnak a *polgári köztársaság* koncepciójáig, a Habsburg detronizáción túl a királyság megszüntetésének követeléséig. A magyar jakobinusok ezek, akiknél nem véletlenül található ellentmondás nélküli egységben a nemzeti függetlenség, a polgári haladás és a materialista filozófia eszméit. Ők voltak azok az értelmiségiek, akik kívül álltak az uralkodó osztályon, s akik ezért önmagukat képviselve leginkább tudták és tudhatták képviselni az összes elnyomottak érdekeit. Ha nézetük vagy magatartásuk nem is mindig egészen tiszta és ellentmondástalan, sorsuk félreérthetetlenül és hosszú időkre tisztázza, a világos főellentétre redukálja mindazt az eszmei és politikai zűrzavart, amely a magyar felvilágosodást mindvégig, egészen az ő tragikus végükig jellemzi. A francia felvilágosodás azzal végződött, hogy a forradalmárok lenyakazták a királyt, a magyar felvilágosodás azzal, hogy a király lenyakaztatta a forradalmárokat.

Ami haladó hagyományunk másik ágát, a haladó társadalmi gondolatnak, világnézetnek, filozófiának a vonalát illeti: e téren ugyancsak bonyolult, ellentmondásos, nehezen áttekinthető összefüggések jellemzik a magyar felvilágosodás ideológiai színeképét. E színekép egyes szakaszai részben a nemzeti függetlenség eszmei fokozataival párhuzamosak, részben azonban — többszörösen is — keresztezik azokat. Nem vitás, hogy jobbszélen az az *ortodox katolicizmus* áll, mely megfelelt mind Mária Teréziának, mind az aulikus főuraknak, mind pedig azoknak a birtokos nemeseknek, akik — katolikusok lévén — semmi hát-

rányt sem szenvedtek az abszolút monarchia kifejezetten protestánsellenes politikájától. Önkéntelen módon (részben üldözöttsége, részben haladóbb multja visszfényeképpen), de mégis haladóbb volt a *klerikális protestantizmus*, melynek kevés számú főúr és még felderítetlen számú köznemes volt a képviselője; mindenesetre a konzervatív jobboldalt jelentették a protestantizmuson belül. Ezután következik a jozefinizmus filozófiai álláspontja, melyet ebben az összefüggésben *antiklerikális katolicizmus*nak neveznénk, amit a történészek — úgy hisszük — helyeselni fognak. A jezsuiták elűzése, a szerzetesrendek feloszlata, a vallási tolerancia, a protestánsok recepciója, de mindezek mellett a katolicizmusnak, mint kipróbált és legerjedtebb vallásnak az engedelmes alattvalók oktatására való megtartása: ezek az intézkedések jelölik ki azt az érdekkört, melyen belül a jozefinizmus hívei toborzódnak. Objektíve haladóbb ennél az *antiklerikális protestantizmus* ideológiája, amely a saját ortodoxiájával is szemben áll, emellett jobbra azok a köznemesek vagy plebejus elemek képviselik, akik közel állnak ahhoz az osztályhelyezethez, hogy már semmi remélni valójuk ne legyen sem az osztrák, sem a magyar feudalizmustól. Ennek ellenére tévedés volna e rétegben Apáczai Csere János puritán haladó hagyományának töretlen folytatóját látnunk. Apáczai a maga protestantizmusát a kor leghaladóbb filozófiájával, Descartes-tal tudta összekapcsolni. Ez a hagyomány a XVIII. század derekáig — itt nem kutatjuk, hogy milyen történeti-társadalmi okokból — lényeges degradáción ment keresztül, amennyiben egy pietista közjáték után és annak logikus folytatásaként a maga protestantizmusát mindössze Christian Wolff filozófiájával tudta összehangolni. Ez a tény csak megerősíti azt a szóhasználatot, hogy itt antiklerikális protestantizmusról beszélünk, de mitsem változtat azon, hogy még a német Aufklärung-ból is csupán annak kezdeti és leglaposabb filozófiáját érezte magához legközelebb állónak ez a magyar »felvilágosult protestantizmus«. Ezt a filozófiai igénytelenséget jelenti pl. az a hatalmas ünnepi óda, mellyel a »haladó protestáns« Mándi Márton István üdvözli a magyar nyelven 1793-ban Bécsben megjelentetett William Derham-féle »Physico-Theológiát«, ezt a már maga korában (1713-ban!) is elavult teológiát, melyet Holbach oly fölényes kritikával tett nevetségessé Christian Wolff-al és az összes hasonló finalistákkal együtt. A protestantizmusnak ezen a filozófiai elmaradottságán mitsem változtat az, hogy ugyanez a Márton István Kantnak is első magyar receptora volt, hiszen jól tudjuk, hogy mi volt Kant felfogása éppen a felvilágosodás mibenlétéről. Jóval haladóbb ideológiát képviselnek azok az íróink, akik eljutnak a *deizmus* álláspontjáig. A deizmusig való eljutás az akkori magyar viszonyok közepette haladóbb funkciót töltött be, mint Nyugaton, ahol ugyanakkor már a materializmus előfeltételei javarészt adva voltak a fejlett természettudományokban és az erős polgárságban. Ott a deizmus nemesség és polgárság kompromisszumának az ideológiai kifejezése, nálunk annak a jele, hogy valaki már leszakadt az uralkodó osztályról, hogy semmi benső szál nem fűzi többé annak katolikus vagy protestáns ideológi-

ájához. Végül pedig az ideológiai front bal szélén áll a filozófiai tartalmát tekintve leghaladóbb *materializmus és ateizmus*. Idáig már valóban igen kevesek érnek el a felvilágosodás hívei közül és azok is egy hosszas egyéni fejlődés legvégén. Legott felmerül a kérdés — a jakobinusok és Martinovics körüli egyéb problémákról itt nem is szólva —, hogy ez a magyar materialista filozófia, tekintettel a polgárság és a természettudományok fejletlenségére, nem volt-e pusztán francia import, melynek konkrét szerepe nem volt a hazai osztályharcokban. A válasz azonban világos: a XVIII. századi magyar materializmus, nagyon is konkrét funkciót töltött be, mert mind a deistákkal, mind a republikánusokkal szoros kapcsolatban állott, ezeknek a komoly szerepe pedig vitathatatlan. Idealizmusnak és nemességnek, istennek és királynak, vallásnak és feudalizmusnak következetes megtagadása ez a szűkkörű és rövidéletű materializmus, melynek ritka érdeme, hogy közvetlenül a francia felvilágosodásból és annak is a legkövetkezetesebb változatából merít. Nyilvánvaló, hogy eddig az ideológiáig csak az a kisszámú plebejus értelmiség juthatott el, amely eléggé plebejus volt ahhoz, hogy semmi se fűzze az uralkodóosztályhoz (láncain kívül), de eléggé értelmiségi is, hogy ne legyen szüksége semmiféle vallásos mezre. A nemlétező polgárságot pótolta ez a vékony haladó értelmiségi réteg, amely nyilván nem oldhatta meg a mi viszonyaink között azt a feladatot, amit az olyannyira erős francia burzsoázia is csak a tömegek erejének révén tudott megoldani: ezért kellett a jakobinus mozgalomnak elbuknia. De bukásának megvolt a történelmi katharzis, a döntő fordulat jellege: mert legvégül, a felvilágosodás legvégén tisztázta a haladás és reakció frontját, végre élessé és felismerhetővé tette azokat a kibékíthetetlen ellentéteket, melyek eszméi a század addigi folyamán zavaros összevisszaságban kavargtak a magyar fejekben.

Ez volna tehát az a kettős színpomp, melynek változataiban a magyar felvilágosodás bonyolult ideológiája haladó filozófiai hagyományaink felkutatása szempontjából felbontható. Talán felesleges hangsúlyoznunk, hogy az illetén felmérés ma még, a jelenleg rendelkezésünkre álló történelmi és irodalomtörténelmi részletfeldolgozások birtokában, szükségképpen csak előkészítő jellegű, hipotetikus lehet. De hogy valami efféle filozófiatörténelmi felmérésre már valóban szüksége van a kutatásnak, azt mutatja az a körülmény, hogy — mint már utaltunk rá — a magyar felvilágosodás egyes kiemelkedő személyiségeire vonatkozó kutatásaink egymástól elszigetelődnek, ami nyilván lehetetlenné teszi a kor osztályharcában betöltött szerepük konkrét és teljes történelmi elemzését, hiszen, hogy ki milyen osztályérdekekért harcolt a tollával, azt pusztán nézeteinek tartalmából eldönteni aligha tudjuk: ehhez valóban a kor osztályharcainak teljes ideológiai színpompája szükséges, különösen egy olyan bonyolult átmeneti korszakban, mint amilyen a magyar feudalizmus hanyatlása. Bizonyos, hogy az adott színpomp csak vázlat. De annyi már ebből a durva vázlatból is kiderül, hogy mindkét vonal eléggé jól tükrözi a kor társadalmának osztályszerkezetét; ahol pedig eltér attól, ott éppen olyan részletösszefüggések további

kutatására figyelmeztet, melyek mellett ez összkép nélkül a kutatók talán elementek volna.

Befejezésül néhány ilyen részletkérdésre szeretném felhívni a figyelmet. Az első az a joggal várható ellenvetés, hogy a haladó jellegnek fent alkalmazott mértéke túlságosan, történetietlen módon szigorú, hiszen a polgári forradalmiságot és a filozófiai materializmust teszi meg mértéknek egy olyan korban, mikor Magyarországon még nem is került komoly válságba a feudalizmus. Ez az ellenvetés jogos, ha *általában* haladó hagyományainkról beszélünk, de nem jogos, hogyha haladó *filozófiai* hagyományaink kérdéséről van szó; a jelen előadásnak pedig a közvetlen célja az, hogy ezt a filozófiai hagyományt keresse meg a magyar felvilágosodáson belül. Ha van — szinte a francia materializmussal egy időben — magyar filozófiai materializmus, akkor ennek létét meg kell tudnunk magyarázni még akkor is, ha nálunk más feltételek között jött is létre, mint Franciaországban. Azt azután már a történészeknek kell eldönteniök — amint ezt el is döntötték —, hogy ez a materializmus volt-e túl korai, elszigetelt, koraérett jelenség, vagy a tőle jobbra álló ideológiák voltak-e túlságosan lemaradva a konkrét magyar viszonyokhoz képest.

Másik részletkérdés a magyar nyelv, az anyanyelvűség kérdése. Nem vitás, hogy ennek hagyománya egyidős a nemzeti függetlenség hagyományával, annak egyik igen fontos tényezője. Az sem vitás, hogy a jakobinusok bukása után éppen az anyanyelv ápolása, fejlesztése lesz az irodalomba visszaszoruló haladó gondolatnak az a tényezője, mely egyideig úgyszólván egyedül köti össze megszakítatlan haladó hagyományként a múltat a jövővel. Nyílt kérdés azonban, hogy a felvilágosodás korában miképpen kell megítélnünk azokat az írókat, akiket jó magyar nyelvükön kívül semmi egyéb nem fűz a haladáshoz s akiknek művei vagy fordításai mérhetetlenül elavult vagy egyenest reakciós tartalmúak. De nyitva áll a megfordított kérdés is: miképpen kell megítélnünk az anyanyelv iránti relatív érzéketlenségnek a jeleit, azt, hogy Hajnóczy latinul, Martinovics franciául vagy Tessedik németül ír tartalmi szempontból igen haladó műveket. Ugy hisszük, hogy ezeket a kérdéseket is csak az *egész* korszak *teljes* perspektívájában lehet helyesen megválaszolni.

Harmadik és utolsó részletkérdés, mely ugyancsak a felvilágosodás egyes jelenségeinek a korszak egész ideológiai frontjával való egybevetéséből fakad: milyen szerepet töltek be a fejlődésben azok az írók, akik egy-egy speciális területen jelentőset alkottak, de műveik filozófiai és világnézeti tartalma nem áll túlságosan magasán az akkor elérhető színvonalhoz képest. Tessedik Sámuel alakjánál merül fel például ez a probléma élesen. Nem vitás, hogy Tessedik pedagógiai nézetei és alkotásai igen jelentősek és az sem kétséges, hogy a magyar mezőgazdaságtan úttörőjeként jelentősen segítette elő a termelőerők fejlődését. Emellett azonban — mint *németül* írt főműve világosan mutatja — áldozatul esett a jozefinizmus csapdájának és őszintén hiszi, hogy II. Józsefben megvalósult az alattvalóit atyai szívvel szerető uralkodó eszméje. Ő, aki oly megrázó

szavakat talál a jobbágyok nyomoruságának festésére, elhiszi Montesquieu-nek azt az éppenséggel nem haladó és teljesen a nemesség osztályérdekeit védő tételét, hogy »nem az az ember szegény, akinek semmije sincs, hanem aki nem dolgozik«. Ugyanezt tanítja Sonnenfels is, aki lépten-nyomon Rousseaut idézi, azt a filozófust, aki az egész korszakban egyedül látta meg a magántulajdon és az egyenlőtlenség összefüggéseit! Tessedik életműve a magyar *filozófiának* nem tartozik a haladó hagyományaihoz, éppen munkáinak filozófiai tartalma miatt, mert evvel éppen nem szolgálta a fejlődést. A magyar pedagógiának és mezőgazdaságtannak azonban ennek ellenére is haladó alakja, hiszen ezeken a területeken nagy lépésekkel vitte előbbre a fejlődést.

Hasonló probléma számos akad, ha a felvilágosodás történetének egyes jelenségeit filozófiai tartalmuk és ideológiai funkciójuk szerint is megvizsgáljuk, megpróbálván ezen az úton is jobban kielemezni a kor osztályharcaiban játszott konkrét szerepüket. Jelen előadás célja az volt, hogy kiemelje a magyar felvilágosodás haladó *filozófiai hagyományait*, de úgy emelje ki, hogy megjelölje előbb konkrét lelőhelyüket is idealizmus és materializmus harcának XVIII. századi történetében.

HOZZÁSZÓLÁSOK

MAKKAI LÁSZLÓ

Mátrai László előadása módszerei és tartalmi szempontból egyaránt komoly lépést jelent előre nemcsak a magyar filozófiatörténet, hanem általában kultúr-történetünk művelése terén. Módszerileg helyesen fogja fel feladatát azzal, hogy a vallott nézetek filozófiai tartalmán túl azoknak ideológiai funkcióját igyekszik felmérni. Ezzel eredményeit az általános történetírás számára is gyümölcsözőbbé teszi. Ami viszont tanulmánya tárgyi mondanivalóját illeti, jól látja meg, hogy a magyar felvilágosodás értékelésének kritériuma a haladó hagyomány kettős vonalához, a nemzeti függetlenséghez és a polgári fejlődéshez való viszony, ill. az, hogy ez a két vonal mennyiben kapcsolódik össze. Egyet kell érteni azzal a végső megállapításával is, hogy a magyar felvilágosodás íróinál a haladó hagyománynak ez a két vonala külön dimenzióban mozog és csak a jakobinusoknál olvad össze egyértelműleg, aminek oka végső fokon a magyar társadalomfejlődés viszonylagos elmaradottsága és ellentmondásossága. A magyar felvilágosodás ideológiai »színképének« elemzése során Mátrai et. nagy vonalban ugyan, de lényegileg találozón köti az egyes ideológiai irányzatokat a konkrét társadalmi osztályokhoz és rétegekhez s kiemeli ezek között a köznemesség jelentőségét.

A köznemesség és a felvilágosodás kapcsolatára vonatkozólag szeretném Mátrai et. gondolatait továbbvinni. Mindenekelőtt egy árnyalattal erősebb hangsúlyt kell érzésem szerint adni ennek a kapcsolatnak, mint azt Mátrai et. teszi. Mivel a magyar köznemesség volt hivatva arra, hogy betöltse a fejletlen polgárság szerepét a burzsoá forradalom előkészítésében és kivívásában, a magyar felvilágosodást elsősorban abból a szempontból kell vizsgálnunk és értékelnünk, hogy mennyiben és hogyan vált a köznemesség harcra ideológiájává. Így értjük meg a felvilágosodás ideológiai funkcióját, viszont éppen az ideológiai funkció vezet a filozófiai tartalom sajátos alakulásának helyes magyarázatához is.

A magyar köznemesség történetének felszíni jelenségeit részletesen ismerjük, hiszen a régi történetírás előszeretettel foglalkozott velük, annál sűrűbb homály takarja azonban a lényegét: hogyan és mikor, milyen fejlődési fokozatokon keresztül vált a köznemesség a polgári átalakulást hordozó osztállyá? Annyit már látunk, hogy az első döntő fordulat ebben az irányban a XVII. század második felében történt meg, mikor a szervitori viszony felbomlása során a köznemesség levált az arisztokráciáról, önálló politikai célokat tűzött maga elé s Thököly, majd Rákóczi kuruc államának vezető osztálya lett. Az arisztokrácia és a köznemesség a közös osztályérdekek korlátai közt ugyan, de egyre határozottabban szembefordultak. Ennek ideológiai kifejezése az arisztokrácia katalizálása és a köznemesség zömének protestáns hithűsége volt. Nincs itt hely bővebben méltatni, hogy már a XVII. század második felében hogyan kapcsolódik össze szórványosan a nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás gondolata a puritánusokkal rokonszenvező felvidéki és erdélyi nemesség egy részénél, annál nagyobb hangsúllyal kell azonban kiemelnünk azt, hogy a kuruc szabadságharcok leverése a nép széles tömegein kívül elsősorban a köznemességet sujtotta. Az arisztokrácia felülkerekedett, a köznemesség a megyébe szorult vissza s a Habsburgok a protestánsok hivatalviselési korlátozásával tulajdonképpen nem egy vallásfelekezetet, hanem egy társadalmi réteget, a köznemességet

igyekeztek háttérbe szorítani. Ezért a XVIII. századi vallási küzdelmeket mint a köznemesség leplezett harcát kell értékelnünk elvesztett vezetőszerpe visszanyeréséért, távolabbi perspektívában pedig a nemzeti függetlenségért és a társadalmi haladásért.

A felvilágosodás magyarországi jelentkezése szoros összefüggésben áll a protestáns köznemességnek ezekkel a küzdelmeivel. Nem beszélve most a Mátrai et. által is említett pietista »közjátékról«, a tulajdonképpeni felvilágosodás első magyarországi hulláma Locke, Leibnitz, Thomasius, Wolff és Pufendorf gondolatait teszi magáévá, mint harci eszközt a vallási dogmatizmus és türelmetlenség ellen. Ha ez a filozófia tartalmilag lapos is volt, lényegileg mégis előhaladást jelentett a tolerancia elvének elméleti alátámasztása révén. Az adott helyzetben megfelelt a protestáns köznemesség érdekeinek, mert a politikai érvényesülésüket gátló gyarmati Regnum Marianum koncepcióját igyekezett aláásni. Azt valóban lehet vitatni, hogy az általános filozófiai haladás szempontjából a XVII. századi magyar puritánusok és cartesianusok közelebb jártak az európai élvonalhoz, mint wolffiánus utódaik, de az kétségtelen, hogy az időszerű ideológiai funkcióit ez utóbbiak éppenny betöltötték. Az a degradáció tehát, melyről Mátrai et. Apáczaikhoz képest a korai magyar felvilágosodás filozófiájára vonatkoztatva beszél, csak viszonylagos s már azért sem egyértelmű, mert tudatosan folytatja és továbbviszi a cartesianus hagyományokat. Nem visszaesésről, hanem a fejlődés meglassulásáról, de mindenképpen továbbfejlődésről van itt szó.

Azt, hogy a magyar wolffiánizmus valóban a protestáns köznemességgel függ össze, nem csupán néhány filozófus nemes (pl. az erdélyi Lázár János) bizonyítja, hanem elsősorban az, hogy a felvilágosult racionalista filozófiát hirdető papok és tanárok többségükben a köznemesség alkalmazottai és exponensei voltak s patrónusaik helyeslése nélkül nem képviselhették volna az új tanokat. A kortársak a felvilágosult filozófiát forradalmnak tekintették, olyannyira, hogy első híveit, Nádudvari Sámuel, Csécsi Jánost és Huszti Andrást az ortodox reakció állásuktól is megfosztotta. A negyvenes években azonban már a maradiak ellenállása megtört s a református iskolák hivatalos tanítása ettől kezdve a filozófiai és teológiai racionalizmus. Ha nem is sorolhatjuk ezt a fejleményt haladó hagyományaink élvonalába, mégsem szabad teljesen lebecsülnünk, annál kevésbé, mert együttjárt a modern természettudomány terjedésével, ami a felvilágosodás hazai továbbfejlődésének egyik fontos alapfeltétele volt. A korai aufklérista filozófia nemcsak hogy egyidőben jelenik meg a természettudományos oktatással (Vásárhelyi Tőke István fizikai kísérletei és Maróthy György matematikai reformjai szintén a harmincas évekre esnek), hanem gyakran személyileg is összekapcsolódnak, mint Csécsi Jánosnál.

Az aufklérista filozófia és a természettudományos gondolkodás együtt hatása folytán következett be az a fordulat, hogy a hetvenes években a teológiai racionalizmust a többé vagy kevésbé tudatos deizmus váltotta fel. A »kijelentett« vallás helyére a racionálisan kikövetkeztetett »természetes« vallás lép, mely túlteszi magát az irracionális dogmákon és az egyházi hagyományból csak azt és azt is erősen átértelmezve fogadja el, ami a természettudományos alapozású racionális gondolkodásnak megfelel. A köztudat azt tartja, hogy nálunk a deizmus a francia deisták, elsősorban Voltaire hatására terjedt el s nyilván erre a deizmusra vonatkozik Mátrai et. megállapítása: »azt jelenti, hogy valaki már leszakadt az uralkodó osztályról, hogy semmi belső szál nem fűzi többé annak katolikus vagy protestáns ideológiájához«. Ez a vélemény csak cum grano salis fogadható el még az olyan radikális deistákra vonatkozólag is, mint Hajnóczy

volt, hiszen ő sem számolta fel véglegesen egyházi kapcsolatait. De leszűkítően a magyar deizmus kiterjedését és jelentőségét, ha nem mutatnánk rá arra, hogy az nemcsak az egyházi gondolkozástól és az uralkodó osztálytól elszakadó egyénekben, hanem magában a hivatalos protestáns egyházi tanításban s ezen keresztül a köznemesi gondolkozásban is erős gyökeret vert. Jó példa erre Szentgyörgyi István sárospataki teológiai tanár 1784-ben megjelent (de előadás formájában már azelőtt elhangzott) *Theologia Naturalis* c. könyve, mely már címében is a deizmus alap gondolatát viseli s tartalmában is félreismerhetetlen deista nézeteket vall. Míg a wolffiánus filozófia még a kijelentett és a természetes vallás kínos egyeztetgetésével kísérletezett, addig Szentgyörgyi kertelés nélkül megmondja: »A természetes teológia, mellyel egyedül akarunk foglalkozni, Isten ismeretének és tiszteletének az ész és a természet elveiből merített tanát jelent«. Azt, hogy a kijelentésre egyáltalán szükség van-e, szerinte »csak a természetes teológia józannabb elvei alapján dönthető el«. Megállapítja, hogy »az isten eszméjét elvonással, egybevetéssel, okoskodással nyerjük. . . még pedig az elvont eszmét a kizárásos módszerrel, a konkrét eszmét pedig az okság módszerrel«. Abban a vitában, hogy vajjon az ateizmus vagy a babona veszedelmesebb-e, jellemzően odahajlik, hogy az a legrosszabb, mikor »az igazságtalanság és a kegyetlenség a vallás képe alatt dühöng és pusztít«. Több helyen elítéli a vallási türelmetlenséget »szent dühét«. De ezeknél az idézeteknél is többet mond az, hogy a 608 oldalas vaskos műben, melynek főmondarivalója az észszerű istenbizonyítékok sorozata, egyetlen szó sem esik a Bibliáról, Jézusról, annál többször szerepel viszont Descartes, Locke, Leibnitz, Wolff és Puffer dorf neve az antik költők és filozófusok hosszú sorával együtt. Mint egyházi alkalmazott és a teológia tanára, kötelességszerűen utal arra, hogy a természetes valláson kívül van még kijelentett vallás is, ezt azonban ezúttal nem tárgyalja. Szentgyörgyi deizmusát azért ismertettem aránylag részletesen, mert szerintem egy belső fejlődés eredménye: a tulajdonképpeni deisták beható ismerete nélkül (egyet sem idéz közülük), személyes külföldi tapasztalatok nélkül (csak hazai iskolákon tanult), valószínűleg közvetett forrásokon át jutott el hozzá a deizmus s talán maga sem tudta, hogy lényegében deista nézeteket vall. Meggyőződésem, hogy ez a félig ösztönös, félig leplezett, egyházi köntösben jelentkező, de mégis félreérthetetlen deizmus a korszak számos más protestáns filozófus-teológusánál és köznemesi írójánál is felfedezhető lenne, ha valaki rászánná magát a magyar deizmus feltárására. Csak így érthető, hogy a wolffiánizmusból a deizmusba szinte észrevétlenül áthaladó református papok és tanárok végülis Voltaire-hez érkeznek el és ők lesznek legbuzgóbb magyar fordítóivá (Szilágyi Sámuel, Göböl Gáspár, Péczeli József).

Mindez arra mutat, hogy a magyar protestáns köznemesség, vagy legalább is annak műveltebb, hangadóbb része követte a vele azonosuló egyházi értelmiség ideológiai fejlődését s eljutott a wolffiánizmustól a deizmusnak valamilyen egyházas válfajáig. A magyar fejlődés sajátja, hogy ez a protestáns színészeti deizmus nem fordult élesen az egyház ellen, hanem belülről feszítette szét és üresítette meg annak dogmáit.

Nem is lehetett ez másként, mert tekintetbe kell venni, hogy a XVIII. századi magyar köznemesség ideológiai fejlődése (s minket most ez érdekel elsősorban) nem pusztán az általános elmaradottságból következőleg, hanem magának az osztály alapvetően feudális jellegének folytán sem juthatott el az egyházi ideológiával való végső szakításig. Ez a magyar köznemességnek nem is volt érdeke, hiszen a protestáns egyházak nemhogy akadályt jelentettek volna

érvényesülésének útjában, hanem egyenesen harci szervezetévé épültek ki, melynek védőfalai közül még 1848 nemzedéke sem tartotta szükségesnek kilépni, hanem megelégedett az akkor már romantikusan színezett deista kompromisszummal. Ez természetesen meghatározta a magyar filozófiai gondolkodás továbbfejlődését is, melynek fővonala a racionalizmustól a deizmuson keresztül a német idealizmushoz vezetett. Igaza van abban Mátrainak, hogy Kant, majd Fichte, Schleiermacher és a többiek gyors recepciója reakciós vonásokat is mutat, de (ez persze már nem tartozik szorosan tárgyunkhoz) a német idealizmus egyes haladó motívumai is hozzájárultak a magyar nemzeti ébredéshez és a szabadság-eszme kibontakozásához, mint azt Sipos Pál színvonalas filozófiájában és az általa befolyásolt Kazinczy filozófiai költeményeiben mint aránylag korai példákban látjuk.

Mindebből az következik, hogy Mátrai et. kérdésfeltevése : vajon egyes jakobinusaink materializmusa túlkorai, elszigetelt, koraérett jelenség volt-e vagy a tőle jobbra álló ideológiák voltak-e túlságosan lemaradva a konkrét magyar viszonyokhoz képest, tudásunk mai állása mellett úgy döntendő el, hogy a korai magyar felvilágosodás és a belőle kisarjadó deizmus teljesen megfelelt a haladás derékhatárt képező köznemesség helyzetének és törekvéseinek s a materializmus olyan előremutató jelenség, melynek a társadalomban még nincs (erős polgárság híján nem is lehet) széles tömegbázisa. Befejezésül csak annyit, hogy a függetlenségi gondolat nemcsak a filozófiai materializmussal kapcsolódhatik össze forradalmi ideológiává, hanem a magyar és más népek történetében ismétlődő példák szerint valamely viszonylagosan haladó idealizmussal is, hiszen polgári forradalomról van szó, melynek a polgári materializmus csak egyik, de nem szükségszerűen egyedüli ideológiai formája.

WALDAPFEL JÓZSEF

Mátrai elvtárs szellemes, tanulságos, bár kissé levegős előadását örömmel üdvözlöm. Elsősorban egy lépést látok benne filozófusaink részéről annak a feladatnak a megvalósítása felé, amelyre pártunk Központi Vezetőségének kongresszusi beszámolója hívta fel nyomatékosan a figyelmet, haladó filozófiai hagyományaink feltárása felé. A felvilágosodás e hagyomány legértékesebb részei közé tartozik. De nem ártott volna vele kapcsolatban arról is beszélni, hogy éppen a felvilágosodás háttérbeszorítása általában a filozófia történetében miképpen szolgálta a Horthy-korszak reakciós tudományának célkitűzéseit. Hadd emlékeztessen Mátrai elvtársat pl. közös tanárunk, Pauler Ákos akkor nagyhatású tanítására.

Említettem, hogy az előadást kissé levegősnek, túlságosan általánosságokban mozognak érzem. Mikor szövegét megkaptam, azt hittem, hogy azt Mátrai elvtárs csak keretnek szánta, amelyet magában az előadásban ki fog tölteni, a legfontosabb gondolkodók nézeteinek elemzésével konkretizálni s ezzel a meghúzott fővonalak elágazásait és az osztályharcban való funkcióját meggyőzően megvilágítani. Az előadás úgy még tanulságosabb lett volna.

Engedjék meg, hogy mielőtt megmondanám, miben értek egyet Mátrai elvtárs fejtegetéseivel és miben nem, nagyobb világosság kedvéért felolvassak magam is két részletet a legközelebbi napokban megjelenő könyvem Felvilágosodás és nemzeti irodalom c. fejezetéből. Maga a könyv nem készült a magyar felvilágosodás egész bonyolult története megrajzolásának igényével, csak a kor magyar irodalmi mozgalma történetének fővonásait s e fejlődésrajz keretében

legnagyobb íróink helyét próbálja kijelölni s világnézeti és művészi fejlődésüket megvilágítani.

(*A magyar irodalom a felvilágosodás korában*. I. fejezet, 1. és 3. szakasz.)

Mint a felolvasott részletekből kiderül, egyetértek Mátrai elvtárssal abban, hogy a felvilágosodás nem intézhető el importált eszmevilág címén, hogy a felvilágosodás nálunk is a hazai fejlődés szükségleteinek kielégítése, nemzeti feladatok megoldása szolgálatában indult meg, a magyar viszonyokat világitotta meg s éppen ezért sajátos, a nyugati felvilágosodástól eltérő vonásokat is mutat. Egyetértünk a felvilágosodás főszakaszának időhatárai tekintetében is. Egyetértünk a felvilágosodás éles elhatárolásában a korábbi racionalista törekvésektől (úgy látom, Makkai elvtárs ebben még mindig más véleményen van), valamint az arisztokrácia szerepének negatív értékelésében. A felvilágosodás mint örökség szerepéről a későbbi harcokban, úgy látom, eltér a véleményünk.

Nem értek egyet azzal, hogy a felvilágosodás és a függetlenség vonala csak a jakobinusoknál egyesült volna s hogy addig szinte törvényszerű az, hogy a felvilágosodás hívei Bécshöz húznak s a függetlenség bajnokai ellenségei a felvilágosodásnak. Ez csak a jozefinizmus uralma idején van így, akkor sem általános jelenség. Sem Bessenyei, sem Batsányi nem esett bele átmenetileg sem a jozefinizmus csapdájába s Bessenyei »terezianizmusa« is — Mária Terézia személyéhez való hálás ragaszkodása ellenére — reakciós legenda. Bessenyei sohasem volt híve semmiféle abszolutizmusnak s első drámáitól a Természet világáig és a Tariménes utazásáig harcolt ellene s mindennemű idegen elnyomás ellen. A függetlenség és a társadalmi haladás vonalának Martinovicséig merev elkülönítését tartom Mátrai elvtárs elemzése főhibájának. Ezért nem tudja világosan megmutatni azt sem, miért jutott oly nagy jelentőséghez a felvilágosodás az egész új magyar kulturális mozgalom megindulásában. Úgy érzem, a jozefinizmusnak a magyar fejlődésben túlzott jelentőséget tulajdonít, annak ellenére, hogy egészében ő is negatív álláspontot foglal el vele szemben, hogy igen helyesen álfelvilágosodásnak minősíti.

Azt hiszem, ezzel kapcsolatos a magyar nyelvművelő törekvések értékelésében mutatkozó bizonytalanság is. A magyar nyelv felemeléséért és kiműveléséért való küzdelem újszerűsége éppen a függetlenségi törekvéseknek és a társadalmi haladás követelményeinek sajátos viszonyából érthető. E küzdelem teljes értelme világosan látható már a program kitűzőjénél, Bessenyeinél, aki a dolgozó néppel való érintkezés, valamint az ő szemében már a jobbág্যokat is magában foglaló egész nemzet jólétét szolgáló tudomány érdekével indokolja, s ugyanakkor — hat évvel II. József germanizáló rendelete előtt — arra is rámutat, mi lehet a következménye, ha továbbra is a feudális elzárkózást szolgáló latin nyelvhez ragaszkodunk: az elnyomó hatalom nyelvének ránkérőszakolása s ezzel a nemzeti lét végső veszedelme.

A társadalmi haladás világnézeti fokozatainak megkülönböztetése is meggyőzőbb lett volna, ha legjellegzetesebb képviselői nézeteinek elemzéséből is elénk tárt volna valamit. A jozefinizmusnak antiklerikális katolicizmusként való minősítéséhez nem árt megjegyezni annyit, hogy Magyarországon legfőbb hívei — éppen a tolerancia miatt — protestánsok voltak. Hogy a deizmus jelentkezését ebben a korban nálunk pozitívabban kell értékelni mint nyugaton, azzal teljesen egyetértek. De arra is ügyelnünk kell, hogy deizmus és materializmus közt egyik-másik írónknál nem is oly egyszerű meghúzni a határt s hogy világnézeti fejlődésükben nem is mindig pályájuk végén jutnak legmesszebbre, hogy a forradalmi hullám megtörése, a győzedelmes reakció nyomása, a közeli

fordulatban való hit elvesztése visszahat nem egyszer legnagyobbjaink filozófiai nézeteire is. Bessenyeinél úgyszólván egyidőben is megfigyelhető materialista és agnosztikus tendenciák, általában harcos szembeszállás is a hagyományos világnézettel és ugyanakkor képtelenség a teljes elszakadásra, megriadás a végső következtetések levonsábjából. Csokonai viszont egy időben, a plebejus értelmiség radikalizálódásának tetőfokán — egyértelműen materialistának mutatkozik s csak később köt ki a deizmus kompromisszumánál. Mindkét esetben hiba volna az ingadozást egyszerűen megalkuvásból, pusztán a cenzurára vagy a közvéleményre való számításból magyarázni s tagadni azt, hogy az osztályharc fordulatai a világnézet változásaiban ilyen

módon is tükröződhetnek. Persze itt is azt érdemes elsősorban hangsúlyozni, amiben legmesszebb jutottak a régi rendet védő idealizmus elleni harcok során, de az idealizmus és materializmus harcának ábrázolása az ellentmondások egész bonyolultságát köteles feltárni. A Mátrai elvtárstól élesen meghúzott vonalakban élénk tárt kép egyben-másban nyilván módosulni fog, mire a kereteket élettel, az egész mozgalom és az egyéni fejlődés eleven anyagával fogja megtölteni.

Végezetül: teljesen egyetérték Mátrai elvtárssal abban, hogy a felvilágosodás ideológiai frontja történetileg hiteles megrajzolása hiányának »nem csupán filozófiai hagyományaink története, de túl ezen a marxista történet- és irodalomtörténetírás is erősen érzik káros, hátráltató következményeit«. Talán senkinek sem volt alkalma ezt keservebben tapasztalni mint nekem könyvem írása közben. Kár, hogy még mindig inkább csak beszélünk tudományos problémáink komplex megvitatásáról, de igen ritkán találkozunk közös dolgaink rendezése érdekében a szomszédos területek kutatóival. Pedig talán nemcsak a filozófusok segíthetnek történészeknek és irodalomtörténészeknek, hanem néha ezek is a filozófusoknak.

SZIMONIDESZ LAJOS

Mátrai elvtárs előadásában határozottan lerögzítette, hogy a magyar bölcsészettörténeti irodalom még nincs abban a helyzetben, hogy pontos története megírható lehetne. Ezt a tényt szeretném aláhúzni azzal, hogy a bölcsészeti tanszékek ellátása tekintetében általában kiváltságos helyzetet élveztek a katolikusok. Ebben a korban pedig különösen éppen a foglalkozás nélkül való jezsuiták, akiktől igazán nem lehetett elvárni azt, hogy független bölcséleti rendszereket alkossanak, vagy hogy a bölcséletet haladó irányba előbbre vigyék. Egyébként a szellemi élet másutt is annyira, főként egyházi medrekben buzogott, hogy a bölcsészet történetét főként a vallásbölcsészet formájában tudjuk megfogni.

Erre vonatkozólag a Kornisok és egyéb klerikus bölcsészettörténészekkel szemben nyomatékosan kell hivatkoznunk Fizély Ödönnek arra az értekezésére, ami a »Teológiai szaklap«-ban jelent meg a magyarországi felvilágosodásról és amelyben Fizély mindenféle falusi papok kiadott prédikációiból olvasta ki azt, hogy azok Kantnak vagy Wolffnak voltak-e a tanítványai?!

Ez a feldolgozás feltétlen felhívás arra, hogy a magyar filozófia történetének nemcsak azt a vallásbölcsészeti anyagot kell feldolgoznia, hanem előtte pontosan fel kell tárnia, hogy hol, mikor és mely egyetemen milyen magyar ifjak tanultak és hogy ezek milyen irodalmi művet alkottak s ha ez megtörtént, akkor munkájukban megtalálhatjuk nyomait tanulmányi idejük alatt nyert bölcsészeti ismereteiknek vagy kialakult világnézetüknek is.

A másik anyag, amit a bölcsészettörténetnek még kevésbé szabad figyelmen kívül hagynia, a jogbölcselet, amely bölcsészetiileg is, társadalomtudományilag is túteszi magát minden megszabott korláton és olyan dolgokról bölcseleksedik, amik tekintetében a társadalomnak szigorúan megszabott keretei és büntető törvényei is léteznek.

Figyelembe kell vennünk továbbá a cenzúraanyagba vezett bölcsészeti vonatkozású iratokat is. Így pl. Császár András, akinek a neve csak a siketnémaüggyel kapcsolatban maradt fenn a köztudatban, koholt egy pert, amelyben Krisztus bepörli az ateistákat, a deistákat, az eretnekeket és a pogányokat azért, mert őt nem részesítik kellő tiszteletben.

A per az — ész bírósága elé került és nem Krisztus javára dőlt el, hanem úgy, hogy Krisztust csak az tartozik tisztelni, aki belülről híve neki, akik nem hisznek benne, azok semmiféle tisztelettel nem tartoznak és ilyenre nem kötelezhetők. Ez a munka paródiának látszik, de radikális filozófiai tartalma egyenesen szembeszökő.

Az 1780-as esztendőkből szinte elképzelhetetlen az, hogy egy evangélikus ember az ésszt, mint bírót Krisztus fölé állítja és hogy Krisztus világ felett való hatalmával szemben azt deklarálja, hogy Krisztusnak nem tartozik senki semmi lene és tisztelettel, csak az, aki önként tisztelni akarja.

Császár Andrásnak ez a maga nemében páratlan és csak a »Beliál pöre Krisztus ellen« című középkori jogi tankönyvvel összehasonlítható írása mai napig kiadatlan, pedig a magyar bölcsészettörténetnek okvetlen ismernie kellene és egy fejezetben feltétlen foglalkoznia kellene vele.

Valamivel jobb a helyzet Laczkovics műveinél, aki két olyan naturalista munkát írt a keresztény vallás ellen, hogy az irodalomtörténészek máig is csak távoli utalásokkal mernek erről a két munkáról megemlékezni. Ebben a két munkában is a deizmusnak, a klerikális világnézet ellen való harcnak és a népbútítás ellen való fellázadásnak olyan fegyvertára található, hogy azt okvetlen be kellene építeni a maga kora filozófiájának a történetébe.

A cenzúra történetének a süllyesztőjéből több anyag is kerülne a bölcsészettörténet részére és nyilvánvaló, hogy addig, amíg ezt az anyagot fel nem tárják, erről a korszakról komoly filozófiai történeti összefoglalás nem készíthető. Mátrai elvtárs dolgozatának egy tételével kell még kifejezetten szembeszállnom és ez az, amit Tessedik Sámuelről mond, akit elítél azért, hogy a Habsburgoktól kitüntetések fogadott el.

Ha ilyen kérlelhetetlen szigorúan ítéljük meg az embereket, akkor Csokonait, Berzsenyit és sok más költőnk el kell ítéljünk ünnepi ódáikért. De ha nekik mindnyájuknak elfelejtjük ezeket az eltévelyedéseiket és megalkuvásukat, akkor ezt a kegyelmet gyakoroljuk Tessedikkal szemben is, aki a szarvasi nép felemeléséért, az alföldi mezőgazdasági kultúra előmozdításáért, egy csomó elképzelhetetlen becsű kultúrnövény meghonosításáért kénytelen volt eltérni azt, hogy az akkori szarvasiak, mint a vadállatok, megsemmisítették ültetvényeit, kitépték és kivágták elültetett fáit és hogy a templomban tiszt-társa vasárnaponként a legádázabb gyűlölettel beszélt Tessedik felvilágosító törekvéseiről és arra törekedett, hogy Tessediket kenyerétől megfossa és földönfutóvá tegye.

Ilyen körülmények között meg lehet érteni, ha ennek a nyomorult Tessediknek jól esett az az elismerés, ami bárhonnán jött. De általában az ilyen történeti ítéleteknél nekünk nem liberálisoknak, de dialektikusoknak kell len-

nünk és nem szabad szűzeket keresnünk olyan korszakokban, ahol az erőszaknak mindenkinek megadja magát, mert ha ezt a mértéket alkalmazzuk, akkor nemcsak a XVIII. században, hanem asaját korunkban is csak két-három generáció múltán találjuk meg azokat a feddhetetlen jellemű embereket, akik soha a kommunizmus igaz és egyenes útjáról egy pillanatra le nem tértek.

A történethez helyes megértés kell és a forradalmi törekvésű emberek iránt különleges jó indulattal kell lennie minden történésznek, mert a haladó hagyományoknak az egyenes útja ezeken a sokszorosan törött és tragikus élettapasztalatokon átment embereken vezet előre.

MÁTRAI LÁSZLÓ válasza a hozzászólásokra

Önbírálat formájában szeretném elsősorban is azt megállapítani, hogy előadásom nem volt képes élnék, heves vitát támasztani a felvetett kérdések egyikében sem. Feltételezem, hogy ez ezúttal valóban véleményeinknek a lényeges kérdésekben való megegyezését jelenti. Ez utóbbit — vagyis történészeknek, irodalomtörténészeknek és filozófusoknak egyetértését konkrét elvi kérdésekben — azért szükséges külön hangsúlyoznom, mert irodalomtörténészeinkkel folytatott vitáimban eddig már két fontos elvi kérdés megvitatása során tapasztaltam azt a nem éppen megnyugtató jelenséget, hogy bár nézeteim homlok-egyenest ellenkeztek az övéikkel, azokat sem megcáfolni nem tudták, sem elfogadni nem voltak hajlandók. (A magyar humanizmus kutatásának módszertani kérdései és Eötvös József liberalizmusának kérdése.)

Makkai László hozzászólásában egy történeti szempontból igen fontos kérdést, a köznemesi protestantizmus relatíve haladó voltának kérdését feszegeti. Az általa felhozott konkrét példa (Szentgyörgyi István »Theologia naturalis«-a) helyes és fontos figyelmeztetés arra nézve, hogy az antiklerikális protestantizmus és a deizmus között további átmeneti ideológiai változatokkal is számolnunk kell. Ennek az elismerésén túl azonban mégis az a benyomásom, hogy az illetén fél-deizmus belülről bomlaszthatja ugyan a feudalizmus fennálló formáját, de ennek ellenére sem számítható a forradalmat előkészítő evolúciós változások sorába, hanem a speciális akkori magyar osztályviszonyok hatására létrejövő olyan ideológiai zsákutca, mely végső soron nem a főellentét kielezéséhez, hanem annak elmosásához vezet. A filozófia igen érzékeny ideológiai jelzőműszere az alapjául szolgáló osztályviszonyoknak és pontosan jelzi ezúttal is, hogy ez az elméleti fogantatású deizmus minden tartalmi hasonlósága ellenére sem azonos jellegű a XVII—XVIII. századi angol vagy francia deizmussal; nem a vallástól való végleges megszabadulás főútja felé tart, hanem a vallás megreformálásának, megifjításának, modernizálásának zsákutcájába vezet. Bessenyei vagy Csokonai deizmusa *nem* ez a fajta deizmus, hanem az a filozófiai szempontból is valóban haladó ideológia, mely vallás és filozófia harcát, nem pedig a kettő megbékélését mozdítja végső soron elő.

Makkai László hozzászólása tehát nem győzött meg arról, hogy a magyar felvilágosodás ideológiai frontján a haladó és nemhaladó *filozófiai* hagyomány választóvonalát a deizmustól *jobbra* kellene megvonnunk annál, amint azt én tettem volt. Ugyanezért túlzónak tartom azt a megfogalmazását is, mintha a protestáns egyház ezidőben »valóságos harci szervezet« lehetett volna még a társadalmi haladás számára. Ezzel szemben felszólalásában filozófiai, de még inkább történeti szempontból fontos figyelmeztetésnek tartom azt, hogy a

magyar protestantizmus története koránt sincs még olyan elvi alaposággal feldolgozva, amint azt a marxista történetírástól el kell várnunk. A kérdésnek — szerintem — egészen a mai osztályharcokig kiható jelentősége van.

Waldapfel József elvtárs hozzászólásában örömmel állapítom meg, hogy Bessenyeit és Csokonait illetően azonos az irodalom- és a filozófiatörténészek értékelő álláspontja. A magyarnyelvűség kérdésében azonban úgy hiszem még további vitákra fog sor kerülni a két szakma képviselői között, mert benyomásom szerint e kérdésben irodalomtörténészeink nem veszik eléggé figyelembe értékeléseikben azokat az igen lényeges társadalmi különbségeket, melyek a reformáció óta létrejöttek Magyarországon s melyek az anyanyelvűség értékelésének is megváltozott szempontokat írnak elő.

Szimonidesz Lajos elvtárs hozzászólásából egyetértek azzal, hogy sok részletkérdés, elrejtett forrás tanulmányozása még előttünk álló feladat, nem utolsósorban a Horthy-korszak hamisító és elhallgató történetírásának jóvoltából. Ennek ellenére azonban szkeptikus vagyok abban a kérdésben, hogy haladó *filozófiai* hagyományunk számára felszínre vethet valami rejtett kincset a *Szimonidesz* elvtárs által egyébként igen helyesen hangsúlyozott feladat elvégzése. Filozófiai szempontból a legjobb is, amit e területen valaha is feltárhatunk, aligha fog többet jelenteni, mint a Makkai elvtárs által is hangsúlyozott haladó »protestáns balszárny« vallás és filozófia kibékítési kísérletét.

FOGARASI BÉLA akadémikus elnöki zárszava

Megköszönöm Mátrai elvtárs igen tanulságos előadását és a felszólalásokat. Azt hiszem, hogy az előadás komoly tanulmányokon és alapos elemzésen alapuló elindulás a kérdés részletes, monografikus, szisztematikus kidolgozása felé, amely nagyon nagy fontosságú a magyar filozófia hagyományainak feltárása szempontjából és amelynek kapcsán jobban sikerül majd a filozófiai gondolat fejlődését, valamint a haladó filozófiai gondolat és a reakciós irányzatok harcát a maga egészében is tárgyalni. Mátrai elvtárs arról panaszkodott, hogy nem kapott elég kritikát, ezért én, ugyan nem vagyok szakember, mint kívánságot szeretnék néhány kritikai megjegyzést tenni.

Nézetem szerint az előadásnak bizonyos mínusza volt az a feltételezés, hogy mi ismerjük ezeket a filozófusokat, ideológusokat, és azoknak a gondolatait és mintegy hivatkozva rájuk bizonyos értékes, komoly módszertani, valamint filozófiai elgondolásokat fűzött hozzájuk. De mi nem foglalkoztunk ezzel speciálisan, és azt hiszem, hogy ez áll a hallgatók 90%-ára. Amit viszont olvastunk erről, az egyáltalán nem elégített ki bennünket, mert az jobb-, vagy baloldali elhajlásoknak nevezett túlzások vegyüléke szokott lenni. Először is túlzás: bizonyos aktualizálása és jelenkori szempontból való idealizálása a haladó hagyományoknak például, hogy Martinovics túlment a francia materializmuson. Ilyen dolgok tisztázását várnánk. Tiszteletreméltó Martinovics részéről, hogyha ő jól megértette a francia forradalom gondolatait és magyar vonatkozásban azt a maga módján alkalmazni igyekezett. A másik hiba, sőt bűn: elhallgatása, lekicsinylése, vagy meghamisítása ezeknek a nagyszabású kísérleteknek a haladó gondolat terjesztésére Magyarországon.

Meg kell itt különböztetni és hiányolom Mátrai elvtárs előadásában a következőket:

1. Külföldi haladószelemű áramlatok terjesztése, ismertetése saját tanulmányok alapján (például nagy dolog, hogy Apáczai felismerte Descartes jelentőségét és az egyházi filozófiával szemben ismertette eszméit).

2. Önálló filozófiai eszmék alkotása, ami a magyar filozófiai és szellemi sajátosságaink között egyrészt nem a filozófusok, hanem nagy írók, harcosok művei voltak.

3. Nemcsak filozófiailag ismertetni és terjesztetni haladó külföldi irányzatokat, hanem azokat bár nem filozófiailag továbbfejlesztve, de a magyar kulturális és politikai harcban a haladás szolgálatába állítani.

Azt kell kívánni Mátrai elvtárstól, hogy értékes alapja után ezeket a szempontokat élesebben belevigye a feldolgozásba. A kérdés irodalmi vonatkozása az lenne, hogy ismertesse velünk ezeket a dolgokat is, egészítse ki azzal, hogy mit írtak ezek, mi volt a tartalma ezeknek a munkáknak, mennyire jutott el egy jakobinus a materializmusban, hogy kapjunk képet és tájékozódást, tartalmilag is ismertetve, elemezve e gondolatokat erről a korszakról.

Azt hiszem, hogy ez az együttműködés, amelyet ma megkíséreltek a filozófia, az irodalomtörténet és a történettudomány képviselői, még további kiegészítésre szorul ahhoz, hogy ezeket a rendkívül bonyolult, politikailag fontos és tudományosan igen nehéz összefüggéseket és kapcsolatokat sikerrel meg lehessen tárgyalni. Gondolok itt a jogtudósok részvételére, mert általában a magyar haladó gondolatban a jog- és állambölcelet mindig nagy szerepet játszott. Nagyon hiányzott az előadásban és minden általam ismert munkában a természettudománnyal való kapcsolatok kérdése. A francia materializmust például, amely nálunk hatott, nem lehet elképzelni a természettudósokkal való legszorosabb kapcsolat nélkül. Már Voltaire is, aki nem volt még materialista, kapcsolatban volt a fizikával, Holbach, aki rendkívül hatott nálunk és aki a mechanikus materializmust a legkövetkezetesebben kidolgozta, a legszélesebben alkalmazta a mechanika vívmányait.

Nálunk nem volt ez, nálunk a természettudomány fejlődésének hatása a materializmusra akár a beáramló irányzatok közvetett útján, akár önállóan csak sokkal későbbben kezdődött el.

Fel kellene kelteni a magyar természettudomány képviselőinek érdeklődését, vizsgálják meg ők is a kérdést.

Végül még egyszer köszönöm az előadást, a közreműködést és a részvételt és ezzel az ülést bezárom.